

УДК. 342.92(477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.1.7>

ОСНОВИ ЗАХИСТУ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ТА ЇХ РОДИН ПІД ЧАС ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Добренька Н.В.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0003-4480-3537
e-mail: dobrenkanata@gmail.com

Новак Я.В.,
директор, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри Права та соціально-поведінкових наук,
Відокремлений структурний підрозділ закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0002-2877-6746
e-mail: doctornovakspf@gmail.com

Сидоренко В.В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та соціально-поведінкових наук
Відокремленого структурного підрозділу закладу вищої освіти
«Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна»»
Білоцерківського інституту економіки та управління
ORCID: 0000-0002-5726-1303
e-mail: sydorenkovitaliy83@gmail.com

Добренька Н.В., Новак Я.В., Сидоренко В.В. Основи захисту прав військовослужбовців та їх родин під час війни в Україні.

У статті розглянуто правові основи захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах воєнного стану в Україні. Метою дослідження є визначення ключових елементів правового механізму забезпечення прав захисників України та їх родин, аналіз чинного законодавства, виявлення основних проблем у сфері реалізації прав військовослужбовців та формулювання пропозицій щодо його вдосконалення.

У процесі дослідження проаналізовано основні нормативно-правові акти, зокрема Конституцію України, Закони України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про статус ветеранів війни», «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», Кодекс законів про працю та інші документи, а також відповідні підзаконні акти. Виявлено, що попри наявність правових гарантій, їх реалізація стикається з низкою проблем: затримки з виплатами, складнощі у доступі до безоплатної правової допомоги, недостатня інформованість родин загиблих, відсутність єдиного цифрового порталу підтримки тощо. Окрему увагу приділено проблемам правозастосування, а саме, затримкам у наданні пільг, труднощам у реалізації прав на лікування, реабілітацію, забезпечення житлом, отримання компенсацій у разі поранення чи загибелі військовослужбовця. У статті також розглянуто питання психологічної підтримки та юридичної допомоги як невід'ємної складової захисту прав. Проаналізовано адвокатуру в період дії правового режиму воєнного стану, визначено роль у забезпеченні прав і свобод громадян, збереженні законності та впровадженні принципів правової держави.

У висновках підкреслюється, що ефективний правовий захист військовослужбовців є одним із ключових елементів функціонування правової держави в умовах війни. Гарантії, передбачені для захисників України, мають не лише існувати в законодавстві, але й реалізовуватися швидко, повно і без зайвого навантаження для самих військових та їх родин. Особливої ваги набуває постійна співпраця між органами державної влади, місцевого самоврядування, правозахисними організаціями, адвокатурою та міжнародними партнерами задля створення ефективної, зрозумілої й доступної системи правового захисту.

Ключові слова: адвокатура, воєнний стан, права людини, правова держава, юридичний захист, правові гарантії, збройна агресія, постконфліктне відновлення, верховенство права, громадяни, правова допомога.

Dobrenka N.V., Novak Y.V., Sydorenko V.V. Fundamentals of protecting the rights of military personnel and their families during the war in Ukraine.

The article examines the legal foundations of protecting the rights of military personnel and their family members under martial law in Ukraine.

The purpose of the study is to identify key elements of the legal mechanism for ensuring the rights of defenders of Ukraine and their families, analyze current legislation, identify key problems in the implementation of the rights of military personnel, and formulate proposals for its improvement.

In the process of the study, the main regulatory legal acts were analyzed, in particular the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families”, “On the Status of War Veterans”, “On Mobilization Training and Mobilization”, the Labor Code and other documents, as well as relevant by-laws.

It was found that despite the existence of legal guarantees, their implementation faces a number of problems: delays in payments, difficulties in accessing free legal aid, insufficient awareness of the families of the deceased, the lack of a single digital support portal, etc.

Special attention is paid to law enforcement problems, namely, delays in granting benefits, difficulties in exercising the rights to treatment, rehabilitation, housing, and receiving compensation in the event of injury or death of a serviceman. The article also considers the issue of psychological support and legal assistance as an integral part of the protection of rights. The legal profession during the period of martial law was analyzed, and its role in ensuring the rights and freedoms of citizens, preserving the rule of law, and implementing the principles of the rule of law was determined. The conclusions emphasize that effective legal protection of military personnel is one of the key elements of the functioning of the rule of law in wartime. The guarantees provided for the defenders of Ukraine must not only exist in the legislation, but also be implemented quickly, fully, and without undue burden on the military themselves and their families. Of particular importance is constant cooperation between state authorities, local governments, human rights organizations, the legal profession, and international partners to create an effective, understandable, and accessible system of legal protection.

Key words: advocacy, martial law, human rights, rule of law, legal protection, legal guarantees, armed aggression, post-conflict recovery, supremacy of law, citizens, legal aid.

Постановка проблеми. Російська військова агресія проти України, що триває з 2014 року та особливо загострилася після повномасштабного вторгнення у 2022 році, призвела до кардинальної трансформації суспільних, правових та безпекових відносин у державі. В таких умовах ключовим елементом національної безпеки та стабільності стала роль Збройних Сил України та інших військових формувань, а отже – і питання гарантування правового, соціального, медичного та психологічного захисту військовослужбовців і членів їхніх родин. Забезпечення прав військових у воєнний період – не лише обов’язок держави, закріплений на законодавчому рівні, але й вияв моральної вдячності тим, хто щоденно ризикує життям заради суверенітету, територіальної цілісності та свободи України. Проте практика показує, що реалізація правових гарантій військовослужбовців стикається з рядом викликів: затримки виплат, проблеми з реабілітацією, доступом до житла, правовою підтримкою тощо.

У цьому контексті важливим є аналіз нормативно-правової бази, практики її застосування та розроблення відповідних пропозицій щодо її вдосконалення.

Метою дослідження є комплексне вивчення правового механізму захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах воєнного стану в Україні, аналіз наявних норматив-

но-правових актів, виявлення основних проблем у практичній реалізації гарантій соціального захисту, а також вироблення рекомендацій щодо удосконалення правозахисної політики держави у сфері забезпечення прав та інтересів захисників України та їх сімей.

Стан опрацювання проблематики. Проблема захисту прав військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах війни в Україні перебуває в полі зору як законодавців, так і науковців, правозахисників та громадських організацій. Упродовж останніх років, особливо після початку повномасштабної агресії Російської Федерації у 2022 році, було ухвалено низку законодавчих актів, спрямованих на посилення соціального, правового та медичного захисту військовослужбовців, ветеранів та їх родин.

У науковій літературі проблематика висвітлюється у працях українських правознавців, таких як О. Литвинов, І. Котюк, Н. Кузнєцова, які досліджують питання правового регулювання військової служби, соціального забезпечення та гарантій прав людини під час воєнного стану. Окрему увагу проблемі приділяють у сфері міжнародного гуманітарного права, зокрема щодо дотримання Женевських конвенцій та інших міжнародних зобов'язань України. Разом з тим, попри наявність окремих наукових розвідок, тема потребує подальшого комплексного аналізу з урахуванням сучасних викликів, практики реалізації прав на місцях та новітніх тенденцій розвитку українського законодавства.

Виклад основного матеріалу. Питання захисту прав військовослужбовців у період війни є одним із найважливіших аспектів функціонування держави. Конституція України гарантує військовим право на соціальний захист, належні умови служби та охорону здоров'я, а міжнародні норми, зокрема Женевські конвенції 1949 року, встановлюють обов'язок держави дбати про безпеку та гідність осіб, які перебувають на військовій службі. Проте на практиці існує чимало проблем, що знижують рівень захищеності військовослужбовців і потребують системних рішень.

Однією з головних проблем залишається матеріальне забезпечення. Хоча законодавство передбачає стабільні виплати, на практиці військовослужбовці стикаються з затримками або нерегулярністю фінансового забезпечення, а їхні родини часто не можуть вчасно отримати передбачені компенсації у разі загибелі чи поранення бійця. Недостатнє постачання сучасного екіпірування, засобів захисту та медичних препаратів безпосередньо впливає на реалізацію їхнього права на життя і здоров'я. Важливим викликом є також психологічна підтримка та медична допомога. Значна частина військових стикається з посттравматичним стресовим розладом, однак доступ до фахової допомоги обмежений. Система реабілітації, попри певні позитивні зміни, залишається фрагментованою та малоефективною, а отримання спеціалізованого лікування часто залежить від особистих ресурсів військовослужбовця. Багато з них не мають належного доступу до правової допомоги, що ускладнює можливість відстоювати свої права. Проблемними залишаються питання оскарження незаконних наказів, притягнення командирів до відповідальності за порушення норм служби, а також забезпечення права на відпустку чи ротацію. Чимало військових не обізнані у власних правах і не знають механізмів їхнього захисту, а страх дисциплінарних санкцій або переслідувань з боку керівництва змушує багатьох відмовлятися від подання скарг. Доступ до судового захисту обмежується складними процедурами, браком часу та ресурсів. Водночас державна система безоплатної правової допомоги не завжди спроможна оперативно реагувати на специфічні потреби військових. Ефективний правовий захист можливий лише за умови розширення мережі юристів, спеціалізованих на військовому праві, спрощення процедур звернення до суду, а також посилення незалежного контролю за діями командування.

Військовополонені – це особи, які, будучи учасниками збройних сил або інших збройних формувань держави, потрапили в полон під час бойових дій. Їхній правовий статус регулюється насамперед Женевською конвенцією про поводження з військовополоненими 1949 року, яка є частиною міжнародного гуманітарного права та підлягає обов'язковому виконанню Україною і всіма державами-учасниками.

Згідно з Женевською конвенцією, військовополонені мають право на гуманне поводження, заборону катувань, право на зв'язок із родиною через Червоний Хрест, медичну допомогу, захист честі й гідності. Заборонено використовувати військовополонених у бойових діях, катувати або примушувати до визнань чи пропагандистських дій.

У національному законодавстві України відсутній окремий нормативно-правовий акт, що повністю врегулював би статус військовополонених-громадян України, однак відповідні положення містяться у кримінальному, адміністративному та військовому праві. Значну роль у питанні

обліку, пошуку та репатріації полонених відіграє Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими при Кабінеті Міністрів України, створений у 2022 році.

На практиці існують значні порушення прав військовополонених з боку країни-агресора, що фіксуються правозахисними організаціями. Мають місце випадки катувань, утримання у нелюдських умовах, примусу до публічних зізнань. Україна, відповідно до міжнародного права, має право фіксувати ці порушення та подавати докази до міжнародних трибуналів, включно з Міжнародним кримінальним судом.

Адвокатура України здійснює свою діяльність на принципах верховенства права незалежності, демократизму, гуманізму й конфіденційності. З початком воєнних дій на всій території України впровадили воєнний стан. Відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» визначається зміст правового режиму воєнного права, порядок його впровадження та скасування, правові основи діяльності органів державної влади, військового управління, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій в умовах воєнного права, прав людини і громадянина та гарантії прав і законних інтересів юридичних осіб. Прямо із обмежень, що зазначаються в Законі України «Про правовий режим воєнного стану» витікають завдання адвоката, як представника та захисника під час воєнного часу [4]. Відтепер діти, що були вимушені виїхати закордон через війну, мають змогу отримувати безкоштовну правову допомогу адвокатів. Таку пропозицію Мінюсту Рада адвокатів України погодила 6 вересня 2022 р. Також, у рішенні адвокатів України від 29.04.2022 р. № 44 «Про внесення змін до Порядку ведення Єдиного реєстру адвокатів України», зазначається, що відтепер адвокат зможе вносити до Єдиного реєстру адвокатів України інформації, щодо надання безкоштовної правової допомоги військовослужбовцям. Відповідно до положень пункту 2 частини 1 ст. 7 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» несумісною з діяльністю адвоката є, зокрема, військова або альтернативна (невійськова) служба [3].

У період дії правового режиму воєнного стану можуть виникати ситуації, коли права і свободи громадян піддаються обмеженням з метою забезпечення національної безпеки. Адвокатура відіграє важливу роль у забезпеченні того, щоб ці обмеження були законними, та не перевищували необхідних меж. В Україні існує так звана «монополія» адвокатури на представництво іншої особи в суді. Відповідно адвокатура продовжує працювати в умовах воєнного стану, вирішуючи не тільки національні питання, а й активно розвиває міжнародну взаємодію для встановлення фактів, що мають юридичне значення з метою забезпечення юрисдикційних процесів у майбутньому. Нині відомі випадки, коли адвокати колективно сприяють у фіксації фактів та зборі доказів воєнних злочинів, геноциду, порушення міжнародних гуманітарних норм у зоні проведення бойових дій та місцях проживання цивільного населення, а також представляють інтереси постраждалих від військової агресії російської федерації в міжнародних установах, готують відповідні міжнародні документи [3].

Адвокати можуть брати на себе захист прав самих військовослужбовців, які можуть опинитися під певним тиском або загрозою у воєнних умовах.

Доволі поширеними є випадки, коли для надання адвокатом повної та все сторонньої допомоги клієнту військовослужбовцю потрібно для початку отримати та опрацювати відомості щодо проходження останнім служби від військової частини, оперативного командування, медичних сил. У свою чергу частина даних про проходження громадянами військової служби в період дії воєнного стану пов'язані з державною таємницею, яка є інформацією з обмеженим доступом, а отже є складності із доступом до такої інформації. Оже, реалізація права на належний захист військовослужбовця адвокатом є вкрай ускладненою. Для подачі адвокатського запиту на витребування інформації стосовно клієнта у визначеному законом порядку потрібно володіти інформацією про юридичну адресу суб'єкта – розпорядника даних [9]. Проте, через постійні переміщення пунктів дислокацій військових частин, медичних служб, командування, відсутності офіційних електронних засобів зв'язку, неналежного інформування самих військовослужбовців про точну нову адресу знаходження суб'єкта або засекречення таких даних, ця процедура є надзвичайно складною для реалізації. Крім того, трапляються випадки коли для отримання матеріально відшкодування за поранення чи доведення підстав для отриманням військовим статусу учасника бойових дій [6] потрібно прямо надати витяги з документів, інформація щодо яких охороняється законом, такі як: військові накази командира, бойові розпорядження, тощо. Тобто виникає проблема, коли такі документи має право отримати лише сам військовослужбовець, а законних підстав для витребування даної інформації у адвоката немає.

Після завершення служби військовослужбовці стикаються з труднощами інтеграції в цивільне життя. Відсутність належних програм перекваліфікації, обмежені можливості працевлаштування, проблеми із забезпеченням житлом і дискримінація на ринку праці посилюють соціальну напругу та знижують мотивацію до служби.

Для підвищення рівня захисту прав військовослужбовців необхідні комплексні зміни: удосконалення законодавства, спрощення процедур отримання соціальних гарантій, розширення програм психологічної підтримки та створення ефективної системи правової допомоги. Лише за умови, що держава забезпечить військових не лише сучасними засобами захисту, а й реальними механізмами захисту їхніх прав, армія зможе бути по-справжньому сильною і стійкою.

Ще однією складністю є надання послуг з представництва та захисту інтересів військовослужбовців за місцем охоронюваної або закритої на час воєнного стану території. Водночас право на представництво та захист повинно зберігатись, згідно Конституції України [1] на усій території України, воно не належить до категорії прав, що можуть бути обмеженими на період дії воєнного стану. До прикладу, наразі виникають ситуації коли для представництва інтересів адвокату потрібно потрапити до військової частини, тобто на територію з обмеженим доступом, однак це не завжди вдається, що свідчить про відсутність реальної можливості надати правову допомогу клієнту чи провести належну фіксацію доказів у конкретній справі.

Висновки. Правовий захист військовослужбовців та членів їхніх родин в умовах війни є критично важливим елементом національної безпеки, соціальної стабільності та довіри громадян до держави. Українське законодавство містить низку положень, спрямованих на гарантування прав та свобод військових і їхніх родин, зокрема в частині соціального забезпечення, медичної допомоги, житлових прав та правового захисту. Проте ефективність реалізації цих прав часто знижується через прогалини у правозастосуванні, надмірну бюрократизацію та недосконалість механізмів контролю.

Під час воєнного стану значна частина прав і гарантій військовослужбовців має бути оперативно адаптована до умов реальності – через спрощення процедур отримання пільг, цифровізацію сервісів, запровадження кризових юридичних консультацій, а також психологічну підтримку як для самих військових, так і для їхніх родин. Необхідною є тісна співпраця державних органів із правозахисними інституціями та громадськими організаціями, які здійснюють моніторинг порушень прав військовослужбовців та надають допомогу в їх поновленні.

Подальше вдосконалення правового регулювання у сфері захисту військових має ґрунтуватися на міжнародних стандартах гуманітарного права, національному досвіді, а також на аналізі практичних кейсів і реальних потреб захисників України та їхніх близьких.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 черв. 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Кодекс законів про працю України: Закон від 10 груд. 1971 р. № 322-VIII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1971. Додаток до № 50. Ст. 375.
3. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 27. Ст. 282.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12 трав. 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 28. Ст. 250.
5. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 15. Ст. 190.
6. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 45. Ст. 425.
7. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21 жовт. 1993 р. № 3543-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 44. Ст. 416.
8. Про особливості проходження адвокатами військової або альтернативної (невійськової) служби у період воєнного стану: Рішення Ради адвокатів України від 03 берез. 2022 р. URL: <https://unba.org.ua>.
9. Адвокатські свідоцтва друкуватимуть ради адвокатів регіонів. *Закон і Бізнес*. 2022. 18 берез. URL: <https://zib.com.ua/ua/150924.html>.